

Paweł Juckiewicz

STOSUNKI POLSKO-NIEMIECKIE W ŚREDNIOWIECZU W ŚWIELE ZALECEŃ KOMISJI UNESCO PRL I RFN DS. PODRĘCZNIKÓW SZKOLNYCH

Role i miejscu podręczników w nauczaniu niejednokrotnie wypowiadali się przedstawiciele dydaktyki¹. M.in. dzięki podręcznikowi uczniowie uzyskują wiedzę na temat dziejów swego narodu i państwa, a także budują własny obraz innych narodów i państw. Z tego powodu od schyłku XIX wieku podręczniki stały się podmiotem badań międzynarodowych, kontynuowanych również współcześnie². Celem tego typu prac jest usuwanie z podręczników szkolnych tego wszystkiego, co utrudnia wzajemne zrozumienie się narodów oraz ich pokojowe współżycie³.

W październiku bieżącego roku mija trzydzieści lat od powołania do życia Komisji UNESCO PRL-RFN do spraw Podręczników Szkolnych, która to Komisja w latach 1972-1987 pracowała nad podręcznikami z historii i geografii. Na temat prowadzonych przez nią prac ukazało się już sporo publikacji, których autorzy wysoko oceniali jej działalność⁴. Zbliżanie się wspomnianej rocznicy skłania ku temu, aby raz jeszcze przyjrzeć się opracowanym z tak wielkim trudem i przyjętym w 1976 roku na IX Konferencji Komisji w Brunszwiku zaleceniom oraz zadać pytanie o ich aktualność; czy głębokie przemiany (zwłaszcza ostatniej dekady), które objęły swym zasięgiem zwłaszcza Europę Środkowo-Wschodnią, nie spowodowały konieczności ich uzupełnienia i dostosowania do wymogów współczesnych? Sądzę, że w dużej mierze można na to pytanie odpowiedzieć twier-

¹ Wśród nich: W. O k o Ń, *Funkcja i treść podręcznika szkolnego*, Warszawa 1973; C. S z y b k a, *Dobór i układ treści w podręcznikach historii dla szkoły średniej*, Warszawa 1963; *Z warsztatu podręcznika szkolnego*, red. T. Parnowski, Warszawa 1973; *Przeszłość w szkole przyszłości. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Podręczniki historii dla szkoły XXI wieku”*, Częstochowa 20-22 V 1997, red. J. Walczak, A. Zielecki, Częstochowa 1997; J. M a t e r n i c k i, *Szkolne podręczniki historii – problemy i perspektywy modernizacji*, „Wiadomości Historyczne” 1994, nr 3, s. 153-160; i d e m, *Trzy typy szkolnego podręcznika historii*, „Wiadomości Historyczne” 1975, nr 4, s. 162-169; A. Z i e l e c k i, *Dydaktyczna koncepcja podręcznika historii i jego budowy*, „Wiadomości Historyczne” 1998, nr 1, s. 21-32.

² Jednym z skutków Paryskiego Kongresu Pokoju i I Konferencji Międzyparlamentarnej z 1889 r. było powstanie stałej instytucji – Unii Międzyparlamentarnej z siedzibą w Genewie, która jako pierwsza zwróciła uwagę na wymowę historyczną podręczników szkolnych.

³ W. M a r k i e w i c z, *Przedmowa*, [w:] *Zalecenia Komisji UNESCO PRL i RFN do spraw podręczników szkolnych w zakresie historii i geografii*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1986, s. 7.

⁴ S. K i e n i e w i c z, *Polska, Niemcy, nauka szkolna i sprawa pokoju*, „Polityka” 1976, nr 34; W. M a r k i e w i c z, M. W o j c i e c h o w s k i, *Z prac komisji podręcznikowej Polska – RFN*, „Nowe Drogi” 1975, nr 9; F. R y s z k a, *Jeszcze raz o rewizji podręczników polskich i zachodnioniemieckich, czyli o „Antyzaleceniach”*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, nr 1; J. T o p o l s k i, *Problem konsensusu i obiektywizmu w pracach wspólnej polsko-RFN-owskiej komisji korygującej szkolne podręczniki historii*, [w:] *Polacy i Niemcy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, red. A. Czubiński, Warszawa 1987 (i inne).

dząco; spróbuję ten pogląd uzasadnić, analizując treść tych zaleceń, co do których nie osiągnięto pełnej zgodności i które odnoszą się do okresu średniowiecza.

Prace nad modelowym obrazem stosunków polsko-niemieckich były z wielu powodów skomplikowane. Najbardziej uciążliwymi okolicznościami były zmienne, stale się pogarszające oficjalne stosunki między PRL a RFN na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Trudności wynikały również z innych przesłanek. Dialog na podjętej płaszczyźnie oznaczał dla członków Komisji konieczność podjęcia starań, których celem było wyjście poza własne przeświadczenia (narodowe i ideologiczne) i zrozumienie punktu widzenia drugiej strony⁵. Dochodzenie do wspólnego stanowiska staje się szczególnie trudne, gdy rozmowy dotyczą wybranych, najbardziej drażliwych problemów, których dotychczasowe różnice interpretacyjne ukształtowały w świadomości społecznej po stronie polskiej poczucie wielowiekowych krzywd i niedowartościowania⁶, a po stronie niemieckiej poczucie wyższości i dominacji cywilizacyjnej⁷. Inną ważną komplikacją natury społecznej był fakt, iż zarówno wśród Niemców, jak i wśród Polaków pamięć o niektórych wydarzeniach ze wspólnej historii pozostała nadal bolesnym osobistym przeżyciem. Te przede wszystkim czynniki spowodowały, iż zalecenia mają charakter dość ogólny. Taki ich kształt spowodował przyjęcie wobec nich przez niektórych historyków i organizacje w Niemczech (Związek Wypędzonych) krytycznego stanowiska, uważam jednak, że sformułowanie ich w ten właśnie sposób stworzyło pewne fundamenty, które umożliwiają podjęcie na nowo dyskusji o bardziej szczegółowym charakterze. Wskazanie jedynie głównych kierunków daje autorom podręczników i nauczycielom możliwości wzbogacania ustaleń Komisji oraz umożliwia powrót do podjętych przez historyków rozmów nad ich rozbudowaniem.

Zalecenia wspólnej komisji podręcznikowej PRL-RFN z wielowiekowej historii stosunków polsko-niemieckich dotyczą wybranych faktów – tych, których dotychczasowy sposób przedstawiania w podręcznikach szkolnych budził największe zastrzeżenia. Komisja starała się ten stan zmienić dążąc do przekształcenia dotychczasowego negatywnego obrazu sąsiada – funkcjonującego w świadomości społeczeństwa polskiego i niemieckiego – poprzez oczyszczenie go z mitów i przekłamań.

26 zaleceń ułożonych zostało w sposób chronologiczny. Starożytności poświęcono najmniej miejsca – część pierwszego zalecenia, średniowieczu – sześć zaleceń, epoce nowożytnej – trzy, okresowi zaborów (do wybuchu I wojny światowej) – cztery, okresowi późniejszemu – trzynaście. Stosunki polsko-niemieckie w średniowieczu ujęte zostały w następujących węzłach tematycznych:

⁵ J. Topolski, *op. cit.*, s. 467.

⁶ D. Berlińska, *Stary i nowy obraz Niemca w Polsce*, [w:] *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989-1998*, red. D. Bingen, K. Malinowski, Poznań 2000, s. 41. Także J. Maternicki, *O nowy kształt edukacji historycznej*, Warszawa 1984, s. 61. Zdarzenia historyczne wpływają również na dzisiejszy stosunek Polaków do Niemców – patrz Komunikat CBOS: *Stosunek Polaków, Czechów, Węgrów i Litwinów do innych narodów*, Warszawa X 2000, oprac. M. Strzeszewski, Internet CBOS.com.pl.

⁷ S. Garsztecki, *Obraz Polaków w Niemczech: stare i nowe stereotypy*, [w:] *Polacy i Niemcy na drodze...*, s. 59.

1. Słowianie i Germanie w starożytności i wczesnym średniowieczu.
2. Powstanie państw europejskich w średniowieczu.
3. Cesarstwo i stosunki polsko-niemieckie w pełnym średniowieczu.
4. Śląsk i Pomorze we wczesnych dziejach Polski (X-XIII w.).
5. Niemiecka kolonizacja w Europie środkowowschodniej doby średniowiecza.
6. Polska i Zakon Krzyżacki.

W wymienionych zagadnieniach występują trzy główne problemy, co do których nie udało się osiągnąć ekspertom porozumienia. Są to przede wszystkim:

- kwestia zależności lennej władców polskich od władców niemieckich,
- problem przynależności państwowej Śląska i Pomorza,
- problem sposobu przedstawienia i oceny działalności Zakonu Krzyżackiego.

Sądzę, iż te właśnie kwestie wymagają przede wszystkim dalszych obustronnych prac i dyskusji.

Sprawa zależności lennej pojawiła się kilkakrotnie, choć w różnorodnym kontekście, w zaleceniach 3, 4 i 6. Zagadnienie to jest o tyle istotne, że określa rodzaj relacji bilateralnych. W pierwszym z wymienionych zaleceń historycy stwierdzili:

[...] hołdy lenne książąt polskich składane cesarzom nie oznaczały w każdym razie włączenia Polski, jak też dzielnicowych księstw polskich w obręb cesarstwa niemieckiego; wyrażały one jedynie uznanie prerogatyw cesarza⁸.

Z powyższego sformułowania wynika, że zgodzono się z faktem występowania między władcami polskimi a cesarzami niemieckimi zależności lennej, mało precyzyjnie jednak została ona tu przedstawiona. Ten sam problem położy się cieniem na zalecenie 4, do którego odniosę się poniżej. Wracając do głównego problemu: podobnie jak Gerard Labuda, uważam, iż dla właściwego odczytania relacji polsko-niemieckich w tym okresie należy odróżnić dwie płaszczyzny, na których się one rozgrywały. Pierwsza – dotyczy kontaktów między królami niemieckimi a władcami Polski i w tym przypadku, jeśli władcy polscy nosili koronę królewską, uważali się za równorzędnych partnerów królów niemieckich. Stosunek lenny lub „lennopodobny” nie występował i mógł dotyczyć tylko książąt. Mimo to i tak występował dość rzadko, gdyż o wiele częstszą formą spotykaną w średniowieczu w obustronnych relacjach był trybut. Druga płaszczyzna to relacje między cesarzem rzymskim a władcą polskim⁹. Tu władcy polscy uznawali wyższość cesarza.

Zalecenie 4 porusza problem przynależności państwowej Śląska i Pomorza. W pierwszej części zalecenia określono różnice w poglądach na tę kwestię:

W przedstawianiu dziejów Śląska i Pomorza w X-XIII w. występują różnice w interpretacji podstawowych faktów przez historiografię polską i niemiecką. U podstaw tego leżą dwie przesłanki: historiografia niemiecka szczególnie uwypuklała związki tych ziem z królestwem niemieckim bądź cesarstwem rzymskim oraz eksponowała procesy germanizacyjne na tych ziemiach; historiografia polska natomiast uwydatniała związki Śląska i Pomorza z polskim

⁸ *Zalecenia Komisji UNESCO*, s. 17.

⁹ G. Labuda, *Polsko-niemieckie problemy graniczne we wczesnym średniowieczu (Przyczynek do dyskusji nad zaleceniami do podręczników szkolnych)*, [w:] *Śląsk i Pomorze w historii stosunków polsko-niemieckich w średniowieczu*, red. M. Biskup, Poznań 1987, s. 34-35.

państwem piastowskim oraz przetrwanie gdzieniegdzie, w różnym nasileniu, aż do czasów współczesnych – etnicznego i kulturowego składnika słowiańskiego¹⁰.

Dalsza część wyjaśnia przyczyny występowania tych różnic. Wskazano, że wynikają one z przypisywania różnego ciężaru znaczeniowego więzom lennym i dynastycznym. W historiografii zachodnioniemieckiej pierwszorzędne znaczenie przypisuje się zachodniemu prawu lennemu. Ten sposób myślenia spowodował ukształtowanie się innego obrazu przynależności państwowej Śląska i Pomorza w RFN niż w Polsce. Jego charakterystycznym elementem jest wskazywanie na dużo wcześniejsze oderwanie tych dzielnic pod względem polityczno-prawnym od państwowości polskiej oraz podważanie szeroko rozumianego oddziaływania polskiego na ten obszar w okresie późniejszym. W historiografii polskiej dostrzega się również konsekwencje istnienia więzi lennych, lecz na plan pierwszy wysuwane są i traktowane jako ważniejsze więzi dynastyczne, poprzez które ziemie śląska i pomorska utrzymywały swój propiastowski charakter. W wyniku powyższego inaczej określany jest czas, w którym Śląsk i Pomorze zostały odłączone od Polski oraz podkreśla się fakt, że to zdarzenie nie przekreśliło dalszych politycznych, etnicznych, kościelnych i innych więzów z państwem piastowskim. Zalecenie kończy uwaga o konieczności podjęcia dalszych dyskusji naukowych na ten temat.

Sporna kwestia zależności lennej pojawiła się również w zaleceniu 6. Nie wynika ona co prawda z zastosowanego w zaleceniu stwierdzenia, w którym wskazano na odmienność ocen w sprawie stosunku Zakonu Krzyżackiego do państwa polsko-litewskiego; ujawniła się dopiero podczas poświęconej historii Zakonu Krzyżackiego toruńskiej konferencji naukowej z września 1974 roku. Przedstawiciele historyków niemieckich twierdzili, iż po 1466 r. Wielki Mistrz musiał złożyć królowi polskiemu osobiste zobowiązanie, które nosiło charakter przysięgi wierności, a w związku z tym nie można mówić o jakiegokolwiek wypływającej z tego faktu zależności lennej. Polscy badacze traktują zobowiązanie Wielkiego Mistrza jako przysięgę lenną – co spowodować miało zawiązanie więzów zależności państwa zakonnego od Polski.

Zalecenie 6 generalnie ma charakter nierozstrzygujący i raczej można je określić mianem protokołu rozbieżności. Zagadnieniem spornym okazała się wspomniana już kwestia dziejów Zakonu Krzyżackiego i wzajemnych relacji państwa zakonnego z państwem polskim. W pierwszej części wskazano na to, iż w świadomości społecznej, w tym więc również wśród autorów podręczników obu krajów rysuje się zupełnie odmienny obraz zakonu: „w podręcznikach polskich uwypuklana jest przede wszystkim świecko-państwowa i militarно-ekspansywna rola Zakonu, w zachodnioniemieckich zaś – jego rola cywilizacyjna i zadania misyjne”¹¹. Jakie są źródła tak odmiennego spojrzenia na ten problem? Z wygłoszonych w trakcie wspomnianej już konferencji wypowiedzi historyków wynika, iż tych powodów jest przynajmniej kilka. Najważniejszy z nich to zbyt głęboko zakorzenione po obu stronach od wielu lat stereotypy, czego nie mogą zmienić mało znane w tej tematyce wyniki badań. Dzieje Zakonu Krzyżackiego przez dziesięciolecia traktowano w edukacji szkolnej w sposób instrumentalny i podporządkowano określo-

¹⁰ *Zalecenia Komisji UNESCO...*, s. 19.

¹¹ *Ibidem*, s. 21.

nym celom politycznym lub ideologicznym. W związku z tym część faktów ulegała przebarwieniom, polegającym bądź na nadmiernej gloryfikacji (w podręcznikach niemieckich), bądź na niedowartościowaniu lub też na omijaniu pewnych zdarzeń, milczeniu (w podręcznikach polskich). Różnice dotyczą:

- motywów, które kierowały Konradem Mazowieckim przy podejmowaniu decyzji o sprowadzeniu Krzyżaków i osadzeniu ich na ziemiach polskich,
  - oceny roli (a nawet samego zaistnienia faktu) fałszerstwa aktu nadania ziemi Zakonowi przez księcia mazowieckiego,
  - oceny sposobu wykonywania misji chrystianizacyjnej przez Zakon,
  - składu etnicznego społeczeństwa pruskiego w państwie zakonnym i panujących tam stosunków społecznych,
  - organizacji państwa zakonnego i jego celów politycznych (zwłaszcza w dobie unii polsko-litewskich),
  - rodzaju zależności Wielkiego Mistrza od króla polskiego po II pokoju toruńskim,
  - znaczenia stosunków polsko-krzyżackich dla kontaktów między Polską a Rzeszą.
- Także i w tym przypadku wskazano na konieczność podjęcia dalszych prac. Uczestniczący w pracach Komisji K. E. Jeismann stwierdził:

Historia narodowa, wykładana na lekcjach w publicznych szkołach ogólnych, stała się substancją budulcową państw narodowych końca XVIII oraz XIX w. Pod koniec XX stulecia zdobyliśmy już doświadczenia wskazujące, że może ona stać się również dynamitem pomiędzy narodami oraz czynnikiem międzynarodowego zagrożenia, jeśli traktuje swe wartości jako absolutne. Nasza Wspólna Komisja Podręcznikowa igra z tym dynamitem, jednak bez tej jeszcze nieprzełamanej naiwności epoki rodzących się państw narodowych w Europie, wszakowo w przekonaniu, iż dany naród może wprawdzie niestrudzenie walczyć o swoją interpretację przeszłości, poddawać ją w dyskusję i rewidować w partnerskim międzynarodowym dialogu, nie pozwoli jednak na trwałe czynić sobie zaleceń z zewnątrz ani też niczego z góry narzucić¹².

Sądzę, że partnerski dialog o wspólnej przeszłości podjęty przed laty w ramach wspólnej komisji podręcznikowej był ważnym, choć dziś niesłusznie odchodzącym w niepamięć krokiem ku kształtowaniu polsko-niemieckiego pojednania. Wysiłek Komisji, aby budować terazniejsze i przyszłe warunki wzajemnego zbliżenia, poprzez walkę z obecnymi w podręcznikach mitami i stereotypami, zasługuje na głębokie uznanie. Wśród opracowanych przed laty zaleceń znajdują się jednak i te, które w ówczesnej sytuacji politycznej były jedynym rozsądnym kompromisem między stanowiskami historyków polskich i niemieckich, co wpłynęło na ich zbyt ogólny kształt, np. zalecenie 3. Sporadycznie spotykamy i takie, w których nie osiągnięto kompromisu i w związku z tym przyjęły charakter protokołu rozbieżności – zalecenia 4 i 6. W związku z poważnymi przemianami geopolitycznymi i przeobrażeniami, które dokonały się w świadomości Polaków i Niemców w ostatniej dekadzie, sądzę, że ważne jest ożywienie partnerskiego dialogu (co usiłuje czynić dzisiejsza komisja podręcznikowa) i doprecyzowanie niektórych ze starych zapisów.

---

¹² K. E. Jeismann, *Reformy oświatowe w Niemczech – przedsięwzięcia państwa i proces społeczny XVIII wieku*, [w:] *Polska i Niemcy w okresie oświecenia. Reformy polityczne, ustrojowe i oświatowe*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1986, s. 113.

Warto także postarać się o uzupełnienie owoców pracy dawnej Komisji o nowe rozwiązania. Z pewnością mogłyby one objąć również i inne fakty z historii wspólnych relacji.

Uważam, że prace komisji miały zbyt ograniczony wpływ na środowiska szkolne¹³. Treść zaleceń nie zawsze jednakowo skutecznie wpływała na przedstawianie obrazu sąsiada w podręcznikach polskich i niemieckich. Myślę, że z jednej strony stanowi to wyzwanie dla samej Komisji. Z drugiej strony – dokonujące się dziś w Polsce przemiany edukacyjne pozwalają złożyć część odpowiedzialności za wypełnianie luk w tym zakresie na instytuty, ośrodki metodyczno-dydaktyczne, placówki szkolne i nauczycieli. Istnieje dziś możliwość współdziałania polsko-niemieckiego na niższych niż dotychczas szczeblach i na bazie takiego współdziałania, w ramach różnorodnych programów edukacyjnych można realizować również zalecenia Komisji. Możliwe jest dziś także tworzenie wspólnych programów nauczania oraz konspektów lekcyjnych¹⁴ i podjęcie wielu innych działań, które służyć będą wskazanym wyżej celom. Kroki służące eliminacji narosłych przez lata zniekształceń obrazu sąsiada mogą przynieść po obu stronach granicy jedynie korzystne skutki.

Paweł Juckiewicz

DEUTSCH-POLNISCHE BEZIEHUNGEN IM MITTELALTER NACH ANWEISUNGEN DES LEHRBÜCHERAUSSCHUSSES VON UNESCO IN DER VRP UND DER BRD

Zusammenfassung

In den Jahren 1972-1987 wurden polnische und deutsche Lehrbücher für Geschichte (sowie für Geographie) vom UNESCO-Lehrbücherausschuss kontrolliert. Folglich veröffentlichte man 1976 *Anweisungen*, die bei der Lehrbuchbearbeitung befolgt werden sollten. Sind sie aber noch heute aktuell?

Der Ausschuss versuchte, sich vor allem mit den Problemen auseinanderzusetzen, bei denen es Unklarheiten und Unwahrheiten gab und die zu Vorurteilen und Stereotypen führten.

Unter sechs sich auf das Mittelalter beziehenden Problemen sind drei zu nennen, bei denen die Experten keine Einigung erzielten, und zwar Lehenabhängigkeit der polnischen Herrscher von den deutschen, Staatsangehörigkeit der Einwohner von Schlesien und Pommern sowie Darstellung und Beurteilung des Deutschen Ordens und dessen Tätigkeit. Den genannten Problemen wurden die Anweisungen (3), (4) und (6) gewidmet, wobei in (3) festgestellt wurde, dass es sich um die Lehenabhängigkeit der polnischen Fürsten von den deutschen Kaisern handelt, was eigentlich im Widerspruch zu (6) stand, wo gesagt wurde, dass die Abhängigkeitsbeziehungen zwischen dem Hochmeister des Deutschen Ordens und den polnischen Herrschern nach dem 13jährigen Krieg entstanden. Aus den Konferenzreden und -gesprächen erwies es sich, dass die Bezeichnung „Lehenbeziehungen“ anders von den polnischen und anders von den deutschen Experten verstanden und behandelt wurde. Die (4), die sich auf Schlesien und Pommern in der Frühgeschichte Polens bezieht, war ein Beweis dafür, dass die deutschen Historiker dem Lehenrecht und die polnischen den Dynastiebeziehungen eine größere Bedeutung zuschreiben. Dieses Problem blieb leider ungelöst. Die (6) beschreibt die Geschichte des Deutschen Ordens und seine Beziehungen zu Polen und Litauen. In Bezug auf dieses Problem gab es

¹³ Patrz M. Maćk, *Ewolucja obrazu Polski i Polaków oraz sąsiedztwa polsko-niemieckiego w niemieckich podręcznikach szkolnych*, [w:] *Polacy i Niemcy na drodze...*, s. 94-110.

¹⁴ Patrz *Stosunki polsko-niemieckie w latach 1918-1933. Polsko-niemiecki projekt zajęć lekcyjnych*, oprac. polsko-niemiecki zespół autorów Carl-von-Ossietzky-Oberschule Berlin Kreuzberg, Liceum Ogólnokształcące Nowa Sól, Lessing-Gymnasium Hoyerswerda, Nowa Sól 1993.

auch große Meinungsverschiedenheiten, deren Erklärung in der unterschiedlichen Betrachtungsweise des Deutschen Ordens liegt, und zwar in der Überschätzung der Ordensgeschichte von der deutschen und in seiner Unterschätzung von der polnischen Seite.

Die gemeinsame Arbeit des Ausschusses ist als ein wichtiger Schritt zur deutsch-polnischen Versöhnung zu betrachten. Heute, unter ganz anderen geopolitischen Bedingungen, sollten die Ergebnisse dieser Arbeit aktualisiert, präzisiert und vielleicht mit neuen Lösungen ergänzt werden.